

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РОЗМЕЖУВАННЯ – ВИКЛИК ТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНІ

Віталій Ханстантинов,
кандидат філософських наук,
докторант кафедри державної політики і менеджменту
Чорноморського державного університету
імені Петра Могили

Стаття аналізує роль соціально-політичних розмежувань як проблеми толерантності в Україні. Розглянуто лінії розмежування між центром і регіонами, між містом і селом, за конфесійно-церковною, мовно-етнічною ознакою. Зроблено висновок щодо значення культурно-цивілізаційного розмежування як чинника міжпартійної боротьби і політичної нестабільності.

Ключові слова: розмежування, центр, регіон, місто, село, конфесія, мовна та етнічна спільність, міжпартійна боротьба, толерантність.

The article analyses the role of socio-political cleavages as a problem of tolerance in modern Ukraine. The lines of cleavages between center and regions, between city and village, between confessional church organizations, lingual ethnic associations are considered. An accent on the role of the cleavage concerning culture and manner-civilization affiliation of political actors as a factor of political struggle and instability is done.

Keywords: cleavages, center, region, city, village, confession, language and ethnic community, political struggle, tolerance.

Вирішення актуальних завдань модернізації українського суспільства відбувається в умовах, коли воно живе одночасно за різними парадигмами – традиційною, модерною і постмодерною, а соціокультурні зміни, що відбуваються, не пов'язуються належним чином зі структурними перетвореннями в сферах економічного, політико-правового, конституційно-державного будівництва. Це, поміж інших негативних наслідків, призводить до стану «загостреної нетолерантності» [1, с. 11]. У якості конфліктогенного чинника на передній план виходять соціально-політичні розмежування. Як відомо, феномен «розмежування» (cleavage), що перекладається також і як «розкол», описаний у відомій праці С. Ліпсета і С. Роккана. Ознаками соціального розмежування, згідно з цією теорією, є такі:

- соціальне розмежування виступає структурним конфліктом між соціальними групами;
- ключові соціальні розмежування склалися історично упродовж тривалого часу;
- соціальні розмежування транслюються у політичну систему через партії, які виступають агентами відповідних інтересів і які розташовуються на полюсах таких розмежувань;
- програми й електоральні стратегії партій значною мірою зумовлені їхньою роллю виступати артикулятором особливих відмінностей, що виникають унаслідок розмежувань.

На основі дослідження європейської історії, починаючи з Нового часу, Ліпсет і Роккан показали, як унаслідок розмежувань виникли відносини статусної нерівності між *центром і периферією*, які особливо відчутні у питаннях мовно-етнічних; між *церквою і державою*, насамперед, за вплив на освіту, виховання, культуру; між *селом і містом*, головним чином у зв'язку із розподілом ресурсів і проблемою еквівалентного обміну; між *класом*

власників засобів виробництва і класом найманих робітників. Ці розмежування трансформують відмінності за наведеними ознаками у політично значимі суспільні протиріччя [2, с. 210].

Кожному з цих розмежувань відповідає ідеологічний розкол, що, своєю чергою, виражається в існуванні певних політичних партій та електоральних уподобань, утворюючи різні його сегменти, в тому числі, як підкреслює Ф. Баранівський, ідеологічного гатунку, на які наражаються норми й ідеали толерантності [3, с. 217].

З ускладненням соціальної структури й урізноманітненням форм духовної та соціокультурної репрезентації виникають нові спільноти, політично зацікавлені в обстоюванні власних специфічних інтересів. Аналізуючи дане явище, Р. Інглхарт охарактеризував такі нові спільноти як постматеріалістів. Це організації екологічні, жіночі, антиглобалістські, із захисту сексуальних меншин тощо. Р. Далтон у зв'язку з цим звернув увагу на можливість політичних конфліктів, в основі яких лежить постматеріальне розмежування [4, с. 236].

Новою лінією розмежування в транзитивних суспільствах Центральної і Східної Європи став політичний поділ на лібералів-риночників та економічних популістів, на тих, хто виступає за авторитаризм, колективізм, націоналізм, християнство, і тих, хто віддає перевагу секулярним, індивідуалістичним, космополітичним, лібертаристським цінностям [5].

І старі, і нові лінії розмежування включають послідовно три структурні компоненти: диференціацію між соціальними групами; конфліктність по мірі усвідомлення відмінностей між ними; організацію і захист групових ідентичностей та цілей [6, с. 32]. При цьому умовою трансформації соціальних протиріч у конфлікт є об'єктивізація розмежувань політичними партіями [7, с. 57].

Як попереджав Дж. Сарторі, політичні еліти можуть замовчувати або, навпаки, актуалізувати ті чи інші суспільні протиріччя залежно від очікуваної від такої мобілізації вигоди [8]. Це, в свою чергу, супроводжується штучно викликаною хвилею настроїв суспільного невдоволення, відмови від діалогу, нетерпимості до опонентів, пошуком винуватців.

Розглянемо ситуацію з розмежуваннями в Україні. *Перша* лінія їх представлена **соціально-економічним** розшаруванням. За роки формування ринкової економіки склалася неприйнятна як для цивілізованої європейської країни статусна дистанція між найбагатшими верствами населення і найбіднішими, між бізнес-класом і більшістю – найманими працівниками. Рівень бідності в Україні, за повідомленням високопосадовців Міністерства праці та соціальної політики, становить 12,5 млн чол., або 26,4%, і в той самий час (за приблизними неофіційними підрахунками) в країні 35 тис. мільйонерів, серед яких близько 25 власників мільярдних статків [9].

Глибока майнова диференціація відбивається у масовій свідомості низьким рівнем задоволення життям, який з 1994 року до передкризового 2008 року зріс з 2,6 до лише 2,9 бала [10, с. 36], невпевненістю у завтрашньому дні, показником чого є практично однаковий за всі роки незалежності сумарний рівень тривожності: у 1992 р. він становив 45,5, а у 2008 р. – 45,4 [10, с. 48], і навіть збільшенням кількості тих, хто оцінює в цілому політичну ситуацію в країні як «напружену», з 54,% у 1999 р. до 64,9% у 2006 р. [10, с. 13].

Додаткову напруженість створюють протилежні тенденції рівня доходів навіть у скрутний для населення кризовий період. Так, попри економічний спад, що розпочався з другої половини 2008 р., кількість мільйонерів, що задекларували свої доходи, збільшилась у тому році з 7044 до 7423 осіб [11, с. 4], тоді як зарплати населення в доларовому еквіваленті з урахуванням девальвації гривні впали майже на третину [12, с. 18].

Формами політичного вияву незадовільного вирішення з боку держави гострих соціально-економічних протиріч, безпорадності влади у реалізації принципів соціального

партнерства упродовж усіх цих років були всеукраїнські галузеві, регіональні, місцеві страйки.

Друга лінія розмежування простежується між **селом і містом**. Ринкові перетворення проводилися в Україні безсистемно, при цьому виявилась недостатньою регулятивна роль держави та фактична її байдужість до соціальних наслідків реформ. Рівень безробіття, міграції молоді з села значно перевищує показники, середні для міст, у той час як матеріальні доходи сільських мешканців суттєво поступаються міським. Інтереси села бралися репрезентувати різні політичні партії, які своїми назвами, змістом програм і персональним складом, політичними кроками ставили перед собою і суспільством завдання сприяти прогресу агропромислового виробництва. Більшість заявлених цілей були або недовиконані, або взагалі не реалізовані. Один із наслідків цього проявився на президентських виборах 2010: політичні симпатії сільських виборців і міських не збіглися.

Третьою лінією розмежування є протистояння інтересів **центру та регіонів**. Як пише відомий американський українознавець А. Аслунд, неможливо зрозуміти специфіку України, причини та природу напруження в ній поза розглядом регіонального чинника [13, с. 19]. Саме поняття «регіон» вживається для позначення певної території – і під цим розуміють як область (окрему адміністративну одиницю), так і групу областей, історично, культурно, ментально споріднених між собою і несхожих на решту територій.

Різні автори виділяють у складі України різну кількість регіонів. Найбільш близьким до цілей нашого дослідження є погляд, сформульований С. Бьоч (Birch). Як критерій для виділення регіону авторка бере особливості його попереднього еволюційно-історичного розвитку у складі інших держав, які згодом, з входженням вже до складу України, все одно зберігаються і відтворюються у вигляді певних рис культурно-цивілізаційної своєрідності. Всього С. Бьоч виділяє п'ять регіонів. Перший – західноукраїнський у складі п'яти областей, що довгий час належали Габсбурзькій імперії. Другий регіон – це Волинь і Рівненщина, що входили до складу Польщі. Разом ці два регіони остаточно увійшли до Радянського Союзу у 1944 р. Третій регіон – це шість правобережних областей біля Києва, що перебували у складі Польщі до 1793 р. і земля в яких до революції 1917 р. належала у більшості своїй польським панам. Четвертий регіон – це десять областей по лівий берег Дніпра, де був центр козацького руху і територія котрих увійшла до Росії ще за Переяславською угодою. І, нарешті, п'ятий регіон – це Південь, що свого часу належав Османській імперії [14, р. 1019-1020].

Кожен із вказаних регіонів поєднується багаторівневими різноманітними асиметричними відносинами з іншими регіонами і система таких відносин утворює єдиний державний організм. Вимірювання і громадська оцінка відмінностей між регіонами набуває ідеологічної артикуляції і спрямовується у вигідному для зацікавленої політичної сили напрямі. В такому духовному кліматі відбувається соціалізація індивідів і формування їхньої ідентичності.

Не лише порівняння регіональних ідентичностей у політичних цілях обертається роздмухуванням нетолерантності. Як наголошують британські вчені Дж. Руейн (Ruane) і Дж. Тодд (Todd), конфліктогенна складова артикуляції соціокультурних та ідеологічних розходжень структурно включає три показника системи міжрегіональних відносин: відносини домінування, відносини залежності, відносини нерівності. При цьому «відмінність стає чинником тривалого конфліктного їх стану, коли вона виступає основою для доступу до ресурсів і влади» [15, с. 12] – у матеріальному, соціально-статусному, духовному, комунікативному та інших смислах їх існування та розуміння.

Тема залежності, домінування, нерівності у зв'язку із проблемою справедливості перерозподілу державного бюджету від «регіонів-донорів» до депресивних регіонів, як показують події, особливо передвиборчого періоду, слугує підґрунтям для доволі гарячих дискусій у політичному житті України. Так, співвідношення між максимальним і мінімальним значенням валового регіонального продукту на людину (регіоном-лідером і регіоном-аутсайдером) становить 6,7 разу [16, с. 27]. Посилаючись на дані Інституту

соціології НАН України, О. Кривицька стверджує, що в шести регіонах України (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька, Харківська області та м. Київ) зосереджено 48% основних засобів країни, 53% виробництва валової доданої вартості, 65% виробництва промислової продукції, 49% обсягу інвестицій в основний капітал. Наслідком цього є розвиток східних і південних областей як донорських, інших – як депресивних [17, с. 180]. За умови політизації такий розрив несе небезпеку міжрегіонального відчуження та політичної й економічної автономізації окремих регіонів, що при конфліктній мобілізації потенційно може трансформуватися у радикальне громадянське протистояння всередині країни, несумісне з толерантністю.

Ще один аспект залежності, домінування, нерівності у відносинах «центр-периферія» пов'язаний з тим, що Київ не має такого домінантного положення в країні, як, приміром, Париж у Франції. В Україні є декілька міст – Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Львів, Одеса, які виступають у ролі фінансово-економічних, культурно-наукових, торговельних центрів держави. Тут сформувалися найпотужніші бізнес-клани, очолювані власниками мільярдних статків: В. Пінчуком, В. Гайдуком, І. Коломойським, Р. Ахметовим. З лав цих регіональних еліт, або заручившись їхньою прямою підтримкою, прийшла у велику політику когорта відомих діячів. Наприклад, керівники держави й уряду Л. Кучма, В. Пустовойтенко, П. Лазаренко, Ю. Тимошенко – вихідці з Дніпропетровська. З Донецька вийшли В. Фокін, Ю. Звягільський, В. Янукович. Володіючи значними ресурсами, у боротьбі між собою і з центром регіональні еліти постійно прагнуть посилити вплив на ситуацію в цілому. Як відверто висловився не названий у книзі Аслунда представник однієї з чотирьох олігархічних груп, «ми ненавидимо одне одного і тому ми не можемо домовитись ні про що» [13, с. 20].

Хоча Україна не є федеративною країною (на відміну від США чи Німеччини), своєрідність її регіонів набагато виразніша, ніж у цих державах. Це пояснюється нашаруванням один на одного різних розмежувань. «Фундаментальний поділ України», за оцінкою А. Аслунда, уособлює *мовне та етнічне розмежування* [13, с. 19].

На Заході і в Центрі найбільша питома вага належить власне титульній нації, а в Криму, а також на Сході і Півдні зосереджено мешкає багатомільйонна меншина генераційно укорінених етнічних росіян. При чому обидва етноси розглядають Київ та Київську Русь як витoki своєї історії, культури, державності. Майже половина населення є україномовною, і приблизно така ж кількість – російськомовною. При цьому перша територіально зосереджена на Заході й у Центрі, тоді як друга – на Сході і Півдні, перша – переважно у селі, друга – переважно у містах.

Мовно-етнічні відмінності між Сходом і Заходом посилюють *відмінності релігійно-церковної належності*, адже лівова частка громад греко-католиків, більшість католиків і вірян УАПЦ і УПЦ КП мешкають на заході України, в той час як переважна більшість громад УПЦ МП знаходиться на сході. Крім того, додатково конфліктує міжрелігійне розмежування той факт, що воно йде зсередини українського православ'я як історично вкоріненої і найчисельнішої конфесії, а тому торкається мільйонів людей, і цей факт не може не бути долученим до загального контексту політичної боротьби. Невипадково, що «міжцерковні та міжконфесійні конфлікти в Україні... відбивають у релігійній формі наявність у державі різних внутрішньо- і зовнішньополітичних орієнтацій населення» [18, с. 14].

І хоча з мовно-етнічною, конфесійною диференціацією стикаються практично всі багатоскладні суспільства, ситуація в Україні, на наш погляд, є дещо специфічною. Якщо, приміром, у Бельгії з її теперішнім станом загрози державній єдності мовно-етнічний чинник поєднується із традиційною професійною спеціалізацією, корпоративно-організаційною особливістю упорядкування суспільного буття кожної з територіальних спільнот, які, однак, у цивілізаційному плані не протистоять одна одній, то в Україні лінія мовно-етнічного, конфесійного (в першу чергу, греко-католицизм – православ'я)

розмежування виступає помітною ознакою кордону між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями.

Історично так сталося, що *в цивілізаційному плані* наша держава належить до проміжного між західноєвропейським і євразійським типу (М. Юрій) [19, с. 35], і саме це *розмежування* з часом, з пошуком перспектив і стратегічних цілей розвитку виявило не тільки свій конфліктогенний потенціал, а й набуло зрілого інституційного оформлення у вигляді двох протилежних таборів електорату і прозахідної та проросійської еліт з несхожими світоглядами, морально-ціннісними уподобаннями, відмінними образами-моделями України – як держави, як соціуму, як народу. Таке розмежування, вважаємо, становить серйозний виклик для стабільності політичної системи України, де можливі конфлікти по лінії розлому цивілізацій, про що на початку 90-х рр. писав С. Гантінгтон.

Носії культурно-цивілізаційного типу свідомості займають несхожі позиції через розбіжності в уявленнях про пріоритетність моральних ідеалів і суспільних цінностей. Оскільки таким феноменам притаманна схильність до абсолютних визначень, а значить, і до абсолютних вимог, то тим самим фактично відкидається можливість йти на взаємні поступки. Будь-які компроміси тут означатимуть зраду себе, відмову від тих чи інших елементів символічного світу свого ества, а відповідно, й свідому руйнацію індивідом атрибутивних ознак власної групової ідентичності.

Верифікувати на істинність ментально-ціннісні домінанти особистості неможливо через релятивність критеріїв для такої процедури. Тож і спір між опонентами, які апелюють до своїх переконань, до ідеалів та абстрактних ціннісних суджень, є нескінченним, а гострота і тривалість його залежатимуть головним чином від усвідомлення ними саме цієї безперспективності.

С. Ліпсет і С. Роккан завважували, що розмежування породжують необхідність у позиціонуванні на політичному полі, яке реалізується через відповідну інституціалізацію у вигляді партій, громадських рухів. Для вичленення суб'єктів найбільш конфліктогенних політичних позицій в Україні у зв'язку з лініями цивілізаційного *розмежування* в контексті *міжпартійного* протистояння звернемося до тих положень концепції М. Дюверже, в яких йдеться про три кола причетності до партії. Друге коло – це «симпатизанти», які не тільки неодноразово, регулярно голосують за дану партію, а й є споживачами її преси та інших ЗМІ, постійно беруть участь у маніфестаціях та публічних зібраннях на її підтримку, агітують під час виборів інших громадян голосувати за цю партію і тим самим відкрито визнають свої політичні уподобання [20, с. 149].

За цими критеріями в українському суспільстві можна виділити дві провідні в політичному плані й майже однакові за своєю чисельністю спільноти симпатизантів. Прикметною ознакою кожної з них є сильна мотивація електоральної підтримки того чи іншого політичного суб'єкта у зв'язку з маніфестованою ним цивілізаційною належністю. Політичні еліти-конкуренти після невдач партій початку 90-х – ПДВУ, МБР, Ліберальної партії, СДПУ на чолі з Буздуганом тощо, та кінця минулого століття – пропрезидентських Народно-демократичної В. Пустовойтенка, а згодом – СДПУ (о), в програмах і діяльності котрих або були зовсім відсутні або невиразно і мляво втілювалися відповідні культурно-цивілізаційні цінності, врешті-решт звернулися до якісно нових проєктів з первісно цивілізаційною акцентуацією значення духовно-культурного ідентитету для модернізаційного прориву та перспектив державотворення.

З нашої точки зору, успіхи «Нашої України»-2004 та «Партії Регіонів»-2010 були зумовлені вдалим поєднанням чіткої артикуляції і доступної для широкого загалу репрезентації зрозумілих і близьких йому цивілізаційних, ментальних, духовних цінностей з популістсько-демократичною риторикою, а також – і це головне – з наочним викриттям і розвінчуванням конкурентної сили, яка виголошувалась однозначно «чужою» і внаслідок цього оцінювалась у категоріях реальної небезпеки для самого існування держави, нації, її економіки та майбутнього.

Як наслідок застосування в міжпартійному протистоянні подібних технологій відчуження (хоча такої мети свідомо ніхто з відповідальних політичних гравців не ставить) у суспільстві фіксуються настрої взаємної недовіри між регіональними спільнотами. Так, за даними всеукраїнського соціологічного опитування, 30% погоджуються з тим, що поділ на Схід і Захід в Україні є поділом на ворогуючі табори [17, с. 181]. Це означає, що цивілізаційне розмежування суспільства містить у собі значний потенціал політичної нестабільності, що становить небезпеку для його цілісності.

Дані порівняльного соціологічного опитування жителів Львова та Донецька підтверджують не лише наявність розколу, а й те, що він не зменшується. Так, ідентифікують себе як мешканці регіону 31% донеччан і 6% львів'ян, як громадяни України – відповідно 36% донеччан і 71% львів'ян. Росію вважають головним союзником України на міжнародній арені 82% донеччан і 0% львів'ян, а її головним ворогом – 51% львів'ян і 0% донеччан. За надання російській мові статусу другої державної виступають 92% донеччан і 14% львів'ян. Підтримують надання статусу ветеранів війни воїнам ОУН-УПА 14% донеччан і 77% львів'ян. Відзначають як свято Жіночий день 8 Березня 60% жителів Донецька і 32% Львова, 1 Травня – 22% жителів Донецька і 0% Львова, День Перемоги – 57% жителів Донецька і 4% Львова [21, с. 339-340].

Вважаємо, що саме протиріччя в ментально-ціннісних орієнтаціях між частинами суспільства, коли одна половина зорієнтована на ідеї західноєвропейської цивілізації, а друга – євразійської, виступає глибинним джерелом розвитку всього політичного процесу в останні двадцять років, рушійною силою формування та змін засадничих принципів внутрішньої та зовнішньої політики молодого української держави, в тому числі Конституції.

У цій ситуації партії, що конкурують за голоси виборців, вдаються до стратегії символічного примушування. Суть його полягає у тому, що партія позиціонує себе як така, що діє від імені Групи (народу, нації, суспільства тощо) і лише задля її Блага. Вона непомітно для самих соціальних агентів підміняє власним світоглядом бачення світу Групою, до якої ті належать, монополізуючи колективну істину і трансформуючи свій партикулярний інтерес, пов'язаний з «Я» (конкретного нинішнього лідера або ідеолога, мислителя минулого, обраного як партійного апостола), в універсальний, нав'язуваний «Ми» (зазвичай, народу) [22, с. 170-171]. Позбутися такого, за словами П. Бурдьє, «ефекту оракула» в міжпартійному протистоянні практично неможливо, адже політичне поле як таке виступає місцем конкурентної боротьби за владу, що власне є змаганням «за монополію на право говорити і діяти від імені деякої частини або всієї спільноти» [23, с. 198].

Отже, в Україні, як справедливо зазначає І. Зварич, регіональний чинник є чи не найголовнішим у формуванні етноконфліктогенної ситуації. Тому від політичного класу й особливо від засобів масової інформації слід очікувати зваженості, стриманості, поваги до відмінностей, коли йдеться про ту чи іншу регіональну складову єдиної української держави. Однак на ділі вони часто «не дотримуються принципів максимальної об'єктивності, неупередженості в оцінках, міжетнічної толерантності» [24, с. 225]. Взаємні звинувачення в «неукраїнськості» і негативні характеристики іншої регіональної спільноти стали невід'ємною рисою політичної боротьби останнім часом.

Підкреслимо, що «з точки зору лінгвіста, конфлікт – це сукупність висловлювань, що становить опис ситуації. Особливістю подібних описів є наявність конфліктогенів – слів, оцінок, суджень..., здатних призвести до конфлікту» [25, с. 397]. Так, на трьох сторінках журнальної статті В. Нестеренка у вигляді таких конфліктогенів подані 15 разів слова «дони», «донецькі», до яких додаються судженнями про них: «донецькі реалії такі, що про духовність там думати навіть грішно»; «дони» не жаліють ані коштів, ані ресурсів для підтримки Московського патріархату і водночас побили Київського Філарета»; «проти демократичної «Нашої України» донецькі спрямували кримінальних бойовиків, п'яних

студентів, ринкових торгашів та підкуплених робітників»; «голова Донецької облради Б. Колесніков затриманий за звинуваченням у здійсненні кримінальних злочинів» тощо [26].

Вкрай негативна загальна оцінка «донецьких» як групи конкретних політичних опонентів через довільне узагальнення екстраполюється на всіх мешканців шестимільйонної області, а також опосередковано й на тих, хто підтримував на виборах-2004 вихідця з Донбасу. Втілена в тексті ідеологема побудована на тому, що «Вони» за всіма ознаками суспільного буття є «чужими» для «Ми», від імені яких виступає автор. Відповідно, «чужими» постають також їхня віра, церква, влада, мова тощо.

Аналогічна бінарна опозиція «Ми» – «Вони» простежується в міркуваннях одного з впливових діячів з протилежного політичного табору, з якими ознайомилися читачі російських «Известий»: галичани практично нічого не мають спільного з народом України ні в ментальному, ні в конфесійному, ні в лінгвістичному, ні в політичному плані. «Наші союзники і брати – їхні вороги, а їхні герої – для нас вбивці та зрадники» [27]. Ясна річ, обмін психологічними відношеннями непримиренності псує не тільки особисті стосунки між політичними акторами і заважає співпраці між ними, а й надсилає руйнівний імпульс суспільній злагоді – фундаменту стабільності, цілісності та безпеки держави.

Таким чином, соціально-політичні розмежування становлять серйозний виклик толерантності в Україні. Наголосимо, що сучасні західні ліберальні демократії виробили й апробували такі механізми відновлення належного рівня взаємної довіри і консолідації загалу, які не перешкоджають ані свободі дій різноманітних партій, ані суспільній артикуляції будь-яких значущих проблем чи вияву волі тих або інших меншин, спільнот, груп інтересів тощо. Одним із цих механізмів є толерантність як принцип політичної дії, що передбачає відкритість політичного актора до діалогу, визнання за опонентом права на своє бачення й оцінювання суспільних подій, здатність свідомо приборкувати власні амбіції та йти на поступки, поважати гуманістичні норми моралі і прагнути усіяко втілювати у своїх вчинках вимоги культури мислення й поведінки. Толерантність органічно впливає з визнання за кожним його свободи та духовного суверенітету особистості як підвалин політичного буття демократичної держави.

1. Катаев С. Л. Сучасне українське суспільство. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 200 с. 2. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания // Политическая наука, 2004. – №4. – С. 204 – 234. 3. Баранівський Ф. Регіональний вимір політичної культури// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип.44. – С. 213 – 220. 4. Далтон Р. Структура политических связей // Политическая наука, 2004. - № 4. – С. 235 – 242. 5. Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markovski R., Toka G. Post-communist party systems: competition, representation, and inter-party cooperation. 1999. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.kuwi.euw-frankfurt-o.de/~vgkulsor/EU%20Project/papers/pol_pap7.doc. 6. Рёммеле А. Структура размежеваний и партийные системы в Восточной и Центральной Европе// Политическая наука, 2004. – №4. – С. 30-50. 7. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе// Политическая наука, 2004. – № 4. – С. 56 – 63. 8. Sartori G. Sociology of parties: A critical review// The West European party system/ Ed. by Mair P. – Oxford, 1990. 9. 12,5 млн. чел. украинцев живут в нищете [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://procuratura.org.ua/?p=3544>. 10. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг. – К., 2008. – 85 с. 11. Дацюк Л. «Збіднілих» мільйонерів побільшало// Урядовий кур'єр. – 2009. – 2 липня. 12. Щербина А. Порог бедности // Корреспондент. – 2009. – № 35. 13. Aslund A. How Ukraine became a market economy and democracy. – Washington: Peterson Institute for International Economics, 2009. – 343 p. 14. Birch S. Interpreting the Regional Effect in Ukrainian Politics// Europe-Asia Studies, 52. – № 6. - p. 1017 – 1047. 15. Ruane J., Todd J. The dynamics of conflict in Northern Ireland. Power, conflict and emancipation. – Cambridge University Press, 1996. – 365 p. 16. Матвієнко П.

Узагальнююча оцінка розвитку регіонів // Економіка України. – 2007. – № 5. – С. 26 – 35.

17. Кривицька О. Регіональні ідентичності: виклики та перспективи на фоні сучасних суспільно-політичних реалій// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 44. – С. 178 – 190. **18.** Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2000. – 272 с. **19.** Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2004. – 738 с. **20.** Дюверже М. Политические партии / Пер.с франц. – М.: Академ. проект, 2000. – 538 с. **21.** Вакулова Т. Цивілізаційний вимір регіонів України// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 44. – С. 332 – 341. **22.** Бурдьє П. Социальное пространство: поля и практики/ Пер. с фр.; отв. ред. перевода Н.Н. Шматко. – М.: Ин-т эксп. социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 576 с. **23.** Бурдьє П. Социология социального пространства/ Пер. с фр.; отв. ред. перевода Н.Н. Шматко. – М.: Ин-т эксп. социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с. **24.** Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К.: Дельта, 2009. – 320 с. **25.** Шкатова Л. А. Речеповеденческие стратегии и тактики в конфликтных ситуациях// Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности/ Отв.ред. Н. А. Купина и М. Б. Хомяков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – С. 389 – 402. **26.** Нестеренко В. Партія Регіонів: Спроба наростити ідеологію чи черговий політичний маразм// Сучасність, 2005. – № 7-8. – С. 79 – 81. **27.** Табачник Д. От Риббентропа до майдана [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.izvestia.ru/politic/article/3133320/>.